

VESNA ZEČEVIĆ

PRILOG RAZUMIJEVANJU FONEMSKIH ALTERNACIJA

Lingvistička teorija koja promatra jezik kao sustav jedinica i pravila njihova kombiniranja i povezivanja u govoru omogućuje da se u sinkroniji opišu i takve pojave u jeziku koje naoko izmiču suvremenim jezičnim zakonitostima jer su tragovi, ostaci jezičnih procesa iz prošlosti i pojavnost im je ograničena.

Analizirajući jezične jedinice na paradigmatskoj i sintagmatskoj jezičnoj osi, u dubinskoj i površinskoj strukturi, objašnjavanje se takvih pojava uključuje u sinkronijski dosljedan opis jezične strukture s težištem na njihovoj funkcionalnosti. Primjer su takvih pojava različite zamjene (alternacije) fonema u morfemima na morfološkoj i tvorbenoj jezičnoj razini, što je i predmet ovoga razmatranja: fonemske alternacije i njihova funkcionalnost. Odmah treba reći da, s obzirom na predmet razmatranja, neće biti riječi o fonemskim alternacijama koje su položajno uvjetovane pravilima o raspodjeli fonema, pa se, prema tome, zakonito, pravilno i automatski ostvaruju u svim položajima u kojima se pojave uvjeti predviđeni pravilima, koja obuhvaćaju *sav* jezični materijal. Pojava tih alternacija nije relevantna u morfologiji i tvorbi riječi, jer one samo signaliziraju da je došlo do promjene oblika iste riječi ili istoga korijena različitih riječi, bez obzira na morfološku ili tvorbenu kategoriju kao gramatički položaj u kojem se određena alternacija ostvarila. Npr. alternacija će se *b/p* ostvariti *uvijek* kada morfološkom ili tvorbenom promjenom istoga korijena nastanu oblici u kojima će se *b* naći u položaju ispred bezvučnoga suglasnika: *žabac—žapca—žapčić*, i zbog toga alternacije te vrste nisu oznaka vezana samo uz određene oblike u morfologiji i tvorbi.

U ovom ćemo prilogu promatrati drugu vrstu fonemskih alternacija, tj. one koje nisu uvjetovane distribucijskim pravilima i nisu automat-

ske.¹ Za njih je bitna gramatička uvjetovanost, što znači da njihova predvidljivost i pojavnost ovisi o gramatičkom položaju u kojem su, u pravilu, obavezne (npr. o padežu, licu, o jednini ili množini, o sadašnjem ili prošlom vremenu, o pozitivu ili komparativu, o imenici ili pridjevu, o deminutivu, augmentativu, hipokoristiku ili etniku itd.). Te su alternacije za svaki gramatički položaj jedan od njegovih pokazatelja (uz morfološke i tvorbene nastavke) u čemu se i sastoji njihova obavijesnost i funkcionalnost (alternacija npr. *k/c* karakterizira u imenica muškoga roda s osnovom na *k* oblike množine, osim genitiva i akuzativa, a alternacija *k/č* oblik vokativa jednine istih imenica: *junak* — *junaci* — *junacima*; *junak* — *junache*).

Proučavanje je tih alternacija predmet morfološkoga opisa jezika. Baudouin de Courtenay i N. V. Kruševski postavili su temelje dijelu nauke o jeziku koji je kasnije Trubeckoj nazvao morfonologija. O teoretskoj razradi alternacija, kao i uopće o predmetu morfonologije raspravljalo se u radovima mnogih lingvista.² I pored različitih mišljenja i stavova, zajedničko im je shvaćanje morfonologije kao razine koja se nalazi između fonologije i morfologije ili kao samostalna razina ili kao dio morfologije. Pravi je predmet morfonologije proučavanje fonemskoga sastava morfema kada se isti odsječak jednoga morfema ostvaruje položajno neuvjetovanim fonemskim alternacijskim redom,³ npr. morfem *ruk* ostvaruje se alternacijskim redom *k/c* i *k/č* (*ruk-a/ruc-i*, *ruk-a/ruč-ni*). (Pojmom alternacijskog reda služe se najviše sovjetski lingvisti, a odnosi se na foneme koji alterniraju u morfima istoga morfema. Članovi alternacijskoga reda mogu biti fonemi, slijed fonema ili nulti fonem: *c/č stric—striče*; *sk/šč daska—daščan*, *a/ø lovac—lovca*.)

Određenje predmeta morfonologije dopunit ćemo riječima Šaumjana: »Principijelna razlika između fonologije i morfonologije nalazi se u tome što fonologija proučava mogućnosti jezika u iskorištavanju sredstava za formiranje gramatičkih morfema i gramatičkih riječi, a morfonologija proučava kako je te mogućnosti jezik stvarno iskoristio.«⁴

Polazeći od takva shvaćanja morfonologije, u ovom se prilogu daje jedan od mogućih pristupa teoretskoj razradi nepozicijskih, morfoloških alternacija fonema u hrvatskom književnom jeziku, kakav se primjenjuje u morfonološkim opisima naročito sovjetskih lingvista. Takav će pristup, vjerujemo, doprinijeti boljem razumijevanju pojave i funkcionalnosti tih alternacija u suvremenom jeziku.

Prema iznesenom shvaćanju morfonologije i njezina predmeta, dva su aspekta proučavanja fonemskih alternacija s obzirom na njihovu funkciju u jeziku: fonološki aspekt i morfološko-tvorbeni (gramatički) aspekt (iz praktičnih se razloga pod gramatikom podrazumijeva morfologija i tvorba riječi).

¹ Te dvije vrste alternacija prvi je počeo razlikovati Baudouin de Courtenay.

² Bernštein, Bloomfield, Bromlej, Halle, Jakobson, Kurylowicz, Kuznecov, Meillet, Stankiewicz i dr.

³ S. V. Bromlej: Morfonologija i gramatika, OLA, Materialy i issledovanija, Moskva 1972.

⁴ S. K. Saumjan: Teoretičeskie problemy fonologii, Moskva 1962.

S fonološkog aspekta alternacijski se redovi promatraju s obzirom na fonemski sastav morfema, dok se s gramatičkog aspekta alternacijski redovi promatraju prema njihovoj pojavnosti u deklinaciji, konjugaciji i tvorbi riječi, odnosno u sastavu onih oblika, uzoraka i kategorija u kojima se ostvaruju. Osnovna je jedinica morfonologije grupa (alternacijski red), koju čine alternante.⁵ Alternante se međusobno zamjenjuju i podvrgnute su drukčijim zakonitostima negoli odgovarajući fonemi u fonologiji. Kao što je glas jedinica fonetike, fonem jedinica fonologije, ima lingvista, npr. Bernštein, koji smatraju da bi se za alternantu moglo reći da je najmanja jedinica gramatike.⁶

1. Fonološki aspekt

Alternacijski se redovi izdvajaju iz morfā koji se kao alternante jednoga morfema međusobno suprotstavljaju u oblicima, uzorcima, kategorijama riječi istoga korijena. Na taj se način izdvajaju npr. alternacijski redovi (koji su i najzastupljeniji u morfološkim i tvorbenim kategorijama):

1. *k/č, g/ž, h/š* (*junak — junače, luk — lučić; drug — družu, snijeg — snježni; orah — oraše, strah — strašni*),
2. *k/c, g/z, h/s*, (*majka — majci; tuga — tuzi; utjeha — utjesi*),
3. *t/ć, c/č, d/đ, z/ž, s/š, l/lj* (*mlatit — mlaćen; micati — mičem; glodati — gložem; mazati — mažem; disati — dišem; posoliti — posoljen*).

Dobiveni su alternacijski redovi svrstani u tri grupe prema tome u kakvu se odnosu nalaze članovi svakoga alternacijskog reda međusobno. Ti se odnosi utvrđuju na osnovi opozicija između članova svakoga reda, tj. između fonema koji se zamjenjuju. Ti fonemi mogu biti u opreci ili po jednom razlikovnom obilježju ili po skupu razlikovnih obilježja. Na osnovi fonološke analize članovi navedenih alternacijskih redova predstavljaju tri tipa opozicija, i to: u prvoj grupi opoziciju gravisnost/stridentnost, u drugoj kompaktnost, gravisnost/difuznost, stridentnost, u trećoj difuznost/kompaktnost.

Fonološka je analiza pokazala po kojim su razlikovnim obilježjima članovi alternacijskih redova u opoziciji, a to je važno zbog toga što funkcionalnost fonemskih alternacija u gramatici neposredno ostvaruju ta razlikovna obilježja, a tek posredno fonemi kao članovi alternacijskih redova.

Budući da se fonemi u svim alternacijskim redovima jedne grupe nalaze u istom odnosu, jer u svakoj grupi stoje u opreci po istim razlikovnim obilježjima, svaka grupa može predstavljati jedan alternacijski tip:

⁵ Na višem su stupnju alternante morfema, alomorfi.

⁶ S. B. Bernštein: Očerk sravnitel'noj grammatiki slavjanskih jazykov, Moskva 1974, str. 7—8.

1. grupa — alternacijski tip *k/č*
2. grupa — alternacijski tip *k/c*
3. grupa — alternacijski tip *t/ć*.

Alternacijski je tip, prema tome, na višem stupnju apstrakcije i od*alternacijskog reda i od svake alternante, jer predstavlja odnos na osnovi kojega udružuje funkcionalno jednake, ali po fonemskom saštavu različite alternacijske redove. Alternacijski su redovi jednoga tipa funkcionalno jednaki jer daju istu gramatičku obavijest — dodatna su oznaka istih morfoloških ili tvorbenih oblika. Alternacijski se tipovi uglavnom dosljedno ostvaruju u određenim gramatičkim položajima i zbog toga se mogu lako predvidjeti (za razliku od pojedinačnih alternacijskih redova koji se nedosljedno ostvaruju pa se i teško predviđaju, npr. red *a/o* u primjerima kao *pas* — *psa*, ali *bat* — *bata*).

Analiza morfoloških alternacija s fonološkog aspekta i njihovo svrstavanje u alternacijske tipove daje fonološku karakteristiku tih alternacija unutar fonoloških zakonitosti jezičnog sustava. Te zakonitosti pokazuju da postoje sustavni odnosi između članova alternacijskih redova, a to znači da se međusobno mogu zamjenjivati samo određeni fonemi, npr. *k* sa *c* i *č*; *ruka* — *ruci* — *ručni* (što se može razumjeti iz dijakronije). Na taj se način dobiva sustavni popis onih fonoloških sredstava koja se u gramatici iskorištavaju u svojstvu njenih dodatnih razlikovnih sredstava (uz morfološke i tvorbene nastavke).

2. Morfološki aspekt

Karika koja neposredno povezuje fonologiju s morfonologijom, prenoseći težište opisa alternacija s fonološkog na morfološki aspekt, upravo je pitanje: kada se ta fonološka sredstva iskorištavaju u gramatici kao njena dodatna razlikovna sredstva. Riječ je, dakle, o pravilu, propisu kojim se predviđa njihovo ostvarivanje. Kako je svaki propis ograničene slobode u raspodjeli jedinica u postavama, i u slučaju je upotrebe alternacijskih redova riječ o njihovoj raspodjeli. S obzirom na raspodjelu fonema u fonologiji, koja se odnosi na položaj fonema u riječi, u gramatici je riječ o gramatičkom položaju, pa bi se moglo govoriti o dodatnoj raspodjeli fonema kao članova alternacijskih redova u morfološkim i tvorbenim kategorijama u kojima daju dodatnu gramatičku obavijest.⁷ Propis predviđa npr. pojavu alternante *k* u imenica m. r. s osnovom na *k*, *g*, *h* u svim padežima jednine, osim u vokativu (N *junak* — G *junaka* — D *junaku* — A *junaka* — L *junaku* — I *junakom*), a alternante *c* u svim padežima množine, osim u genitivu i akuzativu

⁷ Treba razlikovati ulogu položaja fonema u opisu alternacija. U fonološkoj distribuciji alternacije uvjetuje položaj fonema u riječi s obzirom na susjedne foneme, dok se u morfološkoj distribuciji o položaju govori kao o pokazatelju mjesta ili dijela riječi u kojem se javljaju alternacije. Prema tome se i razlikuju dijelovi riječi u kojima se alternacije najčešće javljaju i oni dijelovi u kojima se one rjeđe javljaju. Najčešći je položaj na granici dvaju morfema (na morfemskom šavu), i to u korijenskom dijelu riječi (*jabuk-a* / *jabuč-ni*).

(NV *junaci* — DLI *junacima*). U vokativu jednine ostvaruje se alomorf s alternantom *č* (*junache*), a u genitivu i akuzativu množine alomorf s alternantom *k* (*junaka* — *junake*). Alternante *c*, *z*, *s* alternacijskog tipa *k/c* u imenica m. r. s osnovom na *k*, *g*, *h* ostvaruju se samo u množini i karakteriziraju oblike NVDLI, dok alternante *č*, *ž*, *š* alternacijskog tipa *k/č* u istih imenica karakteriziraju oblik vokativa jednine.

Alternante se, alternacijski redovi i alternacijski tipovi pretkazuju pravilima, upravo morfonološkim pravilima, za razliku od fonoloških alternacija, koje se pretkazuju fonološkim pravilima. Takva su pravila rezultat analize paradigmatskih odnosa morfa jednoga morfema i provodi se na morfonološkom planu jezika. Podatke za takvu analizu daju morfologija i tvorba riječi. Ti podaci prolaze u morfonologiji kao kroz filter i u rezultatu se pokazuje specifična pravilnost u ostvarivanju različitih izraza istoga morfema.

Potpun i funkcionalan opis alternacija dobiva se, prema tome, analizom morfema na planu površinske strukture i na planu dubinske strukture — morfonološke. Na planu se površinske strukture promatra fonemski sastav morfema i registriraju se sve promjene u izrazu istoga morfema, kako one fonemske naravi, tako i one naglasne naravi. Analiza na planu dubinske strukture pomaže da se objasni fonemski (površinski) sastav različitih izraza istoga morfema i da se shvati uloga alternacija kao elemenata jezičnoga sustava. Paradigmatskom se analizom alternacija pokazuje pravilnost u ostvarivanju alternacija kao dodatnih, ali obaveznih, gramatičkih sredstava u određenim oblicima i kategorijama. Tako se npr. u dubinskoj strukturi pokazuje da se prisutnošću fonemskoga reda *k/č* suprotstavlja glagolska osnova u prezentu 1, 2. i 3. lica jednine i 1. i 2. lica množine osnovi u 3. licu množine (*tečem* — *tečeš* — *teče* — *tečemo* — *tečete* / *teku*) ili u aoristu osnova 1. lica jednine i 1, 2. i 3. lica množine osnovi u 2. i 3. licu jednine (*tekoh* — *tekosmo* — *tekoste* — *tekoše* / *teče* — *teče*). Ili, na višem stupnju apstrakcije, alternacijski tip *t/ć* suprotstavlja u glagola 1. razreda 3. i 4. vrste osnovu svih ostalih oblika osnovi u imperfektu i pridjevu trpnom (*mlatim* — *mlatih* — *mlati* — *mlatio* / *mlačah* — *mlačen*), ili kategoriju infinitiva kategoriji prezenta (*glodati* / *glođem* . . .).

Pri određivanju konkretne gramatičke funkcije alternacije se, prema izloženom, a u smislu jedinica morfonološkog opisa, mogu promatrati i prema stupnju apstrakcije.⁸ Na hijerarhijski najnižem stupnju je *alternanta*, koja je svojstvena *jednom obliku* jedne riječi ili svim riječima istoga uzorka, npr. alternanta *c* dativu i lokativu imenica ž. r. na *-a* kojima osnova završava na suglasnike *k*, *g*, *h* (*majci*, *nozi*, *svrsi*), ili alternanta *ć* imperfektu i pridjevu trpnom glagola 1. razreda 3. i 4. vrste (*plaćah* . . ., *plaćen* . . .).

Na drugom je stupnju *alternacijski red* (jedan ili više njih) koji je svojstven *ne* jednom obliku već *cijelom uzorku* jedne riječi i svim rije-

⁸ T. V. Popova: Morfoložičeskie čeredovanija glagola v odnom iz zapadno-bolgarskih govorov, OLA, Materialy i issledovanija, Moskva 1972.

ćima takvoga uzorka, npr. redovi *k/č* (u jednini) i *k/c* (u množini) u imenica m. r. kojima osnova završava na suglasnike *k*, *g*, *h* (jednina *junak* — *junaka* — *junaku* — *junaka* — *junaku* — *junakom* / *junače*; množina *junaka* — *junake* / *junaci* — *junacima*). U glagola 4. razreda 1. vrste red *k/č* suprotstavlja u prezentu 3. lice množine 1, 2. i 3. licu jednine i 1. i 2. licu množine (*peku* / *pečem* — *pečeš* — *peče* — *pečemo* — *pečete*).

Na trećem, najvišem stupnju apstrakcije je *alternacijski tip*, funkcionalno identičan svakom alternacijskom redu koji ga čini. Alternacijski je tip svojstven određenoj morfološkoj ili tvorbenoj kategoriji riječi u kojima se pojavljuju alternacijski redovi jednoga tipa u odnosu na druge kategorije, npr. tip je *k/č* svojstven kategoriji vokativa jednine imenica m. r. s osnovom na *k*, *g*, *h* (*junak* / *junače*, *drug* / *družē*, *duh* / *duše*), kategoriji prezenta i aorista glagola 4. razreda 1. vrste (*peku* / *pečem* . . .; *pekoh* / *peče* . . .), kategoriji komparativa u pridjeva koji komparativ tvore nastavkom *-i*, a osnova im završava suglasnicima *k*, *g*, *h* (*jak* / *jači*, *dug* / *duži*, *suh* / *suši*), kategoriji deminutiva koji se tvori od osnove imenica ž. r. na *k*, *g*, *h* sufiksom *-ica* (*jabuka* / *jabučica*, *kvruga* / *kvržica*, *snaħa* / *snašica*) itd. Svaki alternacijski red predstavlja funkcionalno (ne fizičko) jedinstvo unutar istoga morfema, jer je određen pripadnošću istomu morfemu (npr. *majk-* / *majc-*) i zbog toga se može reći da je funkcionalno identičan svakom fonemu koji čini sastav danoga morfema. U tom smislu alternacijski red ispunjava identifikacijsku ulogu kao i svaki fonem toga morfema. To je sporedna i nebitna uloga fonemskih alternacija, vrlo ograničena dometa djelovanja, jer se ostvaruje samo u određenom broju slučajeva (prema dodatnoj distribuciji).⁹

S druge strane, po alternacijskom se redu, kao i po svakom fonemu danoga reda, međusobno razlikuju morfi jednoga morfema i time on ispunjava svoju glavnu ulogu — razlikovnu na morfološkoj i tvorbenoj razini. Članovi alternacijskoga reda gramatički obilježavaju alomorfe, a alomorfi su neposredno vezani uz gramatičko značenje oblika unutar kojih se ostvaruju (npr. alternante *k* i *c* suprotstavljaju alomorfe morfema *majk-* u svim padežima jednine alomorfu u dativu i lokativu jednine: *majk-a*, *majk-e*, *majk-u*, *majk-o*, *majk-om* / *majc-i*). Gramatičko značenje nije relevantno za morfem kao jedinicu jezične strukture s određenim leksičkim značenjem. Članovi alternacijskoga reda, prema tome, ne samo da ujedinjuju morfe jednoga morfema nego ih i suprotstavljaju.

Potpun opis alternacija pretpostavlja detaljan popis svih uvjeta dopunske distribucije fonema kao članova alternacijskih redova. Takav opis ima znatnu praktičnu vrijednost. On omogućuje sustavno učenje i pamćenje tih uvjeta, dakle položaja u kojima se morfološke alternacije ostvaruju, i lako i brzo snalaženje kad god se pojavi sumnja u ostvarivanje alternacije: ima li je neki oblik ili je nema ili možda postoji mogućnost da je isti oblik može imati i ne mora. Na primjer, je li *baki* ili *baci*, *bakin* ili *bacin*, *Milki* ili *Milci*, *Slavonki* ili *Slavonci*, *kruškin* ili *krušcin*,

⁹ S. V. Bromlej, *ibid.*, str. 32.

vočki ili *voći* ili oboje itd. Razlog su takvim kolebanjima odstupanja od pravila o zamjenjivanju fonema, koja su također kao pravila u takvu opisu sustavno popisana.

U takvu se popisu uz pravila o raspodjeli fonemskih alternacija obavezno nalaze i pravila o raspodjeli naglasnih (akcenatskih) alternacija, koje su također dodatno, a ponekad i jedino razlikovno sredstvo u morfološkim i tvorbenim kategorijama.

Résumé

CONTRIBUTION A L'ÉTUDE DES ALTERNANCES PHONÉMATIQUES

Dans l'article il est question d'une des approches possibles de l'élaboration théorique des alternances morphologiques dans la langue croate littéraire, qui a été entreprise pour qu'on puisse mieux comprendre leur apparition et leur rendement dans la langue moderne. Cette approche fonctionnelle de la description des présences morphologiques a été appliquée sur l'exemple dans lequel on peut trouver en abondance les séquences d'alternance et qui constituent dans la morphologie et dans la formation des mots des marques supplémentaires d'une position grammaticale déterminée.

Ayant procédé à la combinaison de l'aspect phonologique avec l'aspect morphologique dans l'analyse des alternances morphologiques des phonèmes, on a démontré que 1° les alternances, du point de vue de leur apparition, constituent les éléments de la langue soumis aux lois phonologiques du système de la langue (étant donné que la commutation n'est possible qu'entre les phonèmes déterminés), et 2° que, en ce qui concerne le rendement, les alternances ont un rôle distinctif au niveau morphologique et à celui de la formation en opposant les différents morphes d'un même morphème.